

TADEUSZ MALEC

OPIS GWARY
WSI RACHANIE, POW. TOMASZÓW LUBELSKI¹

(część I)

Prac dotyczących Lubelszczyzny mamy wciąż niewiele. Przed laty pisał o tych gwarach prof. K. Nitsch² i prof. W. Kuraszkiewicz³. Po wojnie ukazały się m. in. prace prof. T. Brajerskiego⁴, B. Lindertówny⁵, W. Górno⁶ i K. Michalewskiego⁷. Nad gwarami Lubelszczyzny pracują

¹ Opis gwary wsi Rachanie, pow. Tomaszów Lubelski, Lublin 1966, ss. 98. Praca magisterska wykonana pod kierunkiem prof. Brajerskiego na magisterskim seminarium językowym na KUL-u. Pragnę tu wyrazić gorące podziękowanie Prof. Drowi Tadeuszowi Brajerskiemu za ciągłą opiekę nad pracą, za cenne wskazówki i rady oraz za szczerą życzliwość. Recenzentowi, Prof. Drowi Stanisławowi Papierkowskiemu, dziękuję bardzo za uwagi krytyczne, które pozwoliły mi usunąć niedociągnięcia i usterki pracy.

² *Mowa ludu polskiego*, Kraków 1911; tenże, *Dialekty języka polskiego*, *Encyklopedia Polska*, t. III, Kraków 1915, później w *Gramatyce języka polskiego* tzw. *akademickiej*, Kraków 1923; tenże, *Z historii narzecza małopolskiego*, [W:] *Symbolae grammaticae in honorem Jan Rozwadowski*, t. II, Kraków 1928.

³ *Z przeszłości narzecza zamojskiego*, Lublin 1937, s. 48; tenże, *Dialektologia. Przegląd gwar województwa lubelskiego*, [W:] *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. I, Lublin 1931, s. 276—324; tenże, *Z przeszłości narzecza Kazimierza nad Wisłą*, [W:] *Księga pamiątkowa ku czci ks. bpa M. Fulmana*, cz. III, Lublin 1939, s. 181—216.

⁴ *Études sur les dialectes du département de Lublin (Pologne)*, „Orbis”, V (1956), nr 2, s. 411—420; tenże, *Badania nad gwarami województwa lubelskiego*, „Kalendarz Lubelski”, 1 (1958) 26—28; tenże, *Dwa teksty gwarowe ze wsi Karczmiska w pow. puławskim z krótką charakterystyką gwary*, „Język Polski”, XXXV (1955) 145—147.

⁵ *Gwara gminy Spiczyn (pow. lubartowski)*, (Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej I), Warszawa 1955, s. 203—222.

⁶ *Osobliwości fonetyki międzywyrazowej w Chełmszczyźnie*, „Język Polski”, XXXVI (1956) 27—32.

⁷ *Gwara wsi Dorohusk w pow. chełmskim*, „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN”, XIV (1968) 251—264.

obecnie 2 ośrodki językoznawcze: KUL i UMCS. Dużo uwagi gwarom Lubelszczyzny poświęca T. Brajerski na magisterskich seminariach językowych na KUL-u. Powstają tu prace magisterskie różnych typów dotyczące gwar Lubelszczyzny. Na UMCS-ie natomiast przygotowuje się obecnie tak bardzo oczekiwany Atlas gwar Lubelszczyzny⁸.

Dotychczas nie publikowano prac dialektologicznych (poza tekstami⁹) z terenu południowej Lubelszczyzny. W gwarach tego terenu jest wiele ciekawych faktów językowych i chociażby z tego powodu praca ta będzie pożyteczna.

Miejscowość Rachanie leży w południowej części Lubelszczyzny i znajduje się w odległości 15 km na północny wschód od Tomaszowa, a 1 km na północ od jednej z głównych tras komunikacyjnych w powiecie tomaszowskim, Tomaszów—Łaszczów. Jakkolwiek położona na uboczu, to jednak dzięki stosunkowo dobrej drodze bitej wieś ma liczne połączenia z pobliskimi miastami i z Lublinem.

Rachanie należą do bardzo starych miejscowości. *Słownik geograficzny*¹⁰ podaje r. 1341 jako datę erekcji probostwa w Rachaniach. Należy przypuszczać, że miejscowość istniała już wcześniej. Jak wskazują dokumenty źródłowe¹¹, Rachanie były miastem, później widocznie na skutek nie sprzyjających warunków ekonomiczno-politycznych stały się wsią.

Prawie 40% ludności było obrządku wschodniego, kilka rodzin żydowskich, reszta to katolicy. Po r. 1905, tzn. po uzyskaniu tolerancji religijnej, prawie wszyscy wierni obrządku wschodniego przeszli na katoli-

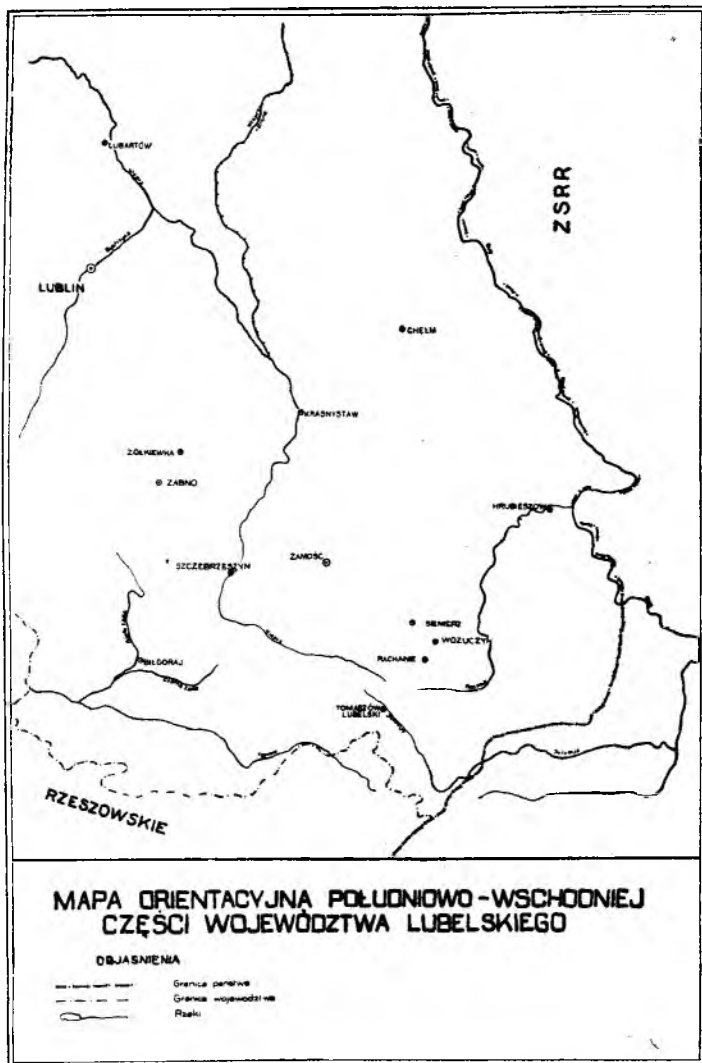
⁸ Por. wypowiedź P. Smoczyńskiego pt. *Z lubelskich pracowni dialektologicznych*, „*Język Polski*”, XXXVIII (1958) 77—80.

⁹ Por. teksty południowolubelskie. Tekst pochodzi ze wsi Kocudza, pow. biłgorajski, zaopatrzonej w komentarz. Zapisany został przez L. Zdancewiczową (ibidem, XLII (1962) 217—225). Por. także teksty z Suchowoli w Zamojskiem zapisane przez I. i Z. Leszczyńskich (ibidem, XL (1960) 305 n.). W. Kuraszkiewicz zapisał teksty gwarowe z zamojskiej wsi Niedzieliska (*Monografia statystyczno-gospodarcza woj. lubelskiego*), obecnie przedrukowane w nowym *Wyborze tekstów gwarowych* K. Nitscha (Warszawa 1960, s. 149 n.).

¹⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IX, Warszawa 1888, s. 350.

¹¹ Z r. 1486 pochodzi notka „de Rachanye oppido” (por.: *Akta grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie wskutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego wydane staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego*, t. XIX, Lwów 1906, s. 336). A Ludomir Bieńkowski pisze, że „Rachanie było miastem książęcym, już przed r. 1436 lokowanym bądź przez ks. Ziemowita IV, bądź przez ks. Kazimierza II, który je nadał 29 maja 1436 r. Mikołajowi Lachowi z Brzewnina” (*Działalność organizacyjna Biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej 1417—1452*, „*Roczniki Humanistyczne*”, VII (1960), z. 2, s. 245).

cyzm. Najstarsi mieszkańcy Rachań twierdzą, że na co dzień posługiwano się językiem chachłackim (jedna z gwar ukraińskich). Kresowe położenie Rachań nie pozostawało więc bez znaczenia. Wpływ gwar ruskich był znaczny.

Zajęciem miejscowej ludności jest rolnictwo. Nieliczni pracują umysłowo w miejscowych instytucjach państwowych i spółdzielczych. Wśród najstarszego pokolenia (po 70 roku życia) są analfabeci. Wpływ języka ogólnopolskiego jest tu znaczny. Wieś posiada światło elektryczne i jest radiofonizowana. Kontakty z miastem ułatwione (dobre połączenia ko-

munikacyjne). W Rachaniach znajduje się kościół, poczta, prezydium gromadzkiej rady narodowej, ośrodek zdrowia, punkt weterynaryjny, gospoda, „Samopomoc Chłopska”, liczne sklepy, straż pożarna, 8-klasowa szkoła podstawowa oraz 2 biblioteki: szkolna i gromadzka. Sporo osób prenumeruje prasę. Działają tu też organizacje społeczne i polityczne. Bardzo duży procent młodzieży pobiera naukę w różnego typu szkołach średnich. Kilkanaście osób kształci się w szkołach wyższych.

Miejscowość Rachanie bardzo ucierpiała podczas ostatniej wojny. Została zniszczona, wielu ludzi zginęło. Obecnie jest to jedna z dużych wsi w pow. tomaszowskim — liczy 1 617 mieszkańców¹². Należy do wsi szybko się rozbudowujących.

Na skutek intensywnego rozwoju, licznych kontaktów z miastem i wpływu języka ogólnopolskiego (prasa, radio, telewizja) gwara ginie. Jedynie jeszcze najstarsze pokolenie konserwuje tę gwarę.

Materiał gwarowy zbierałem od 10 X 1964 do 15 X 1968 r. Korzystałem z 2 kwestionariuszy: Doroszewskiego¹³ i Smoczyńskiego¹⁴. Wiele też materiału zebrałem przypadkowo. Zapisałem wiele pieśni ludowych i innych tekstów. Byłem w kontakcie z licznymi informatorami¹⁵ w różnym wieku, wśród których miałem kilku informatorów stałych (po 50 roku życia). Informatorzy moi to ludzie urodzeni i mieszkający w Rachaniach. Rodzice informatorów też w większości wypadków urodzili się w Rachaniach. Materiał gwarowego dostarczyli mi ludzie kompetentni w badanej dziedzinie: rolnicy mówili o uprawie roli, kowale o obróbce żelaza, od cieśli i stolarzy czerpałem materiał z działu obróbki drewna, a krawców pytałem o sprawy dotyczące ich zawodu.

FONETYKA

Niniejszy artykuł jest częścią większej pracy dotyczącej systemu językowego gwary wsi Rachanie¹⁶. Ma on, jak zresztą cała praca, charakter opisowy. Celem artykułu jest wydobycie możliwie wszystkich cech fonetycznych tej gwary.

¹² Dane pochodzą z marca 1966 r.

¹³ *Kwestionariusz do badań słownictwa ludowego*, pod red. W. Doroszewskiego, z. 1—4, Warszawa 1958.

¹⁴ P. Smoczyński, *Kwestionariusz do Atlasu gwar Lubelszczyzny*, Lublin 1965.

¹⁵ Za wiele cierpliwości i życzliwości wszystkim informatorom, zwłaszcza Rodzicom moim, paniom Ewie Kulik, Agacie Swatowskiej, Anieli Malec i niezjącejmu już panu Kazimierzowi Swatowskiemu, bardzo dziękuję.

¹⁶ Następne części zostaną opublikowane w dalszych numerach „Roczników Humanistycznych”.

1. AKCENT

§1. W omawianej gwarze akcent zasadniczo pada na przedostatnią zgłoskę wyrazu, podobnie jak w języku ogólnopolskim. Odnotowałem jednak liczne odstępstwa.

a) W wyrazach pochodzących bezpośrednio z gwar ruskich, np. *paš'oł* ('odejdz'), *paš'la* ('odejdz'), *dav'ai* ('chodź, uciekaj'), akcent pada na ostatnią zgłoskę.

b) U starych informatorów spostrzegłem, że w formach 1. i 2. os. l. mn. czasu przeszłego akcent pada na trzecią sylabę od końca: *k'up'u-łym*, *k'ósułym*, *p'alułym*, *r'ob'ułym*, *u'učułym*, *z'ó'ijalułym*, *k'up'ułys*, *k'ósułys*, *p'alułys*, *r'ob'ułys*, *u'učułys*, *z'ó'ijalułys*, itd.

c) W jednym wypadku notuję akcent na przeczeniu występującym przed dwusylabową formą czasu przeszłego — *'nie byłym*.

d) Akcent występuje też na przyimkach będących w sąsiedztwie jednosylabowych rzeczowników: *'na'čas*, *na'ziń*, *'na'dvur*, *'na'mšy*, *'ve'šni*, *'ve'fsi*, *'ve'łbi*.

e) Zauważyłem też 3 przykłady: *p'iršyras*, *drug'iras*, *čšyćiras*, w których zestawienia wyrazowe dzięki akcentowi na drugiej od końca stają się w gwarze zrostami¹⁷.

§2. W naszej gwarze akcent jest wydechowy¹⁸. Potwierdza to też fakt, że nie akcentowane samogłoski *e* i *o* ulegają redukcji.

§3. Nie akcentowana samogłoska *e* ścieśnia się.

a) W pozycji przedakcentowej: *čyremxa* ('czereńcha'), *čyrešnia*, *vy-sel'i*, *vybúrka* || *ó'ibúrka*, *vžyčonu*, w przyimkach *pšyz most* || *byz most*, *pšyš čapk'i* || *byš čapk'i*.

b) W pozycji poakcentowej: *čel'i* ('ciele'), *cuk'ir*, *kašyl*, *kufyr*, *marxyf* || *marx'if*, *plajstyr* || *plastyr*, *skobyl* ('hak, zamek w drzwiach'), *špadyl* ('rodzaj łopaty'), *véxyć* || *véhyć* ('garść słomy').

§4. Nie akcentowana samogłoska *o* ścieśnia się.

a) W pozycji przedakcentowej: *kumora*, *kubyła* ('klacz'), *kulacja*, *ku-pani* ('okres wykopków ziemniaków'), *kurytu*, *kušula*, *kunop'i*, *tupatka*, *mutyka*, *nugařka* || *nugařica*, *puł'icjant*, *puđval'ina*, *pugoda*, *puđvuryk* masc. ('podwórko'), *uuxvára* || *uuf'ara*, *užexy* M. l. mn.

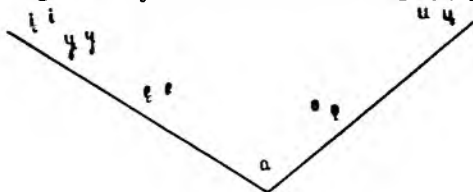
b) Przykładów na ścieśnienie samogłoski *o* po akcencie jest mało, zanotowałem: *dup'iru*, *uobruk* ('obrok, zboże z siewką dla konia'), *papruć*, *óilguć*.

¹⁷ Por.: W. Cyran, *Gwary polskie w okolicach Siedlec*, Łódź 1960, s. 112.

¹⁸ Por.: M. Szymczak, *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim*, Łódź 1961, s. 65 (por. wypowiedź na temat akcentu, a także przypis).

2. WOKALIZM

§5. System samogłoskowy składa się z następujących samogłosek:

§6. Wymowa samogłosek *i* i *y* oraz *u* jest taka sama, jak w języku ogólnopolskim: *k'iška*, *k'idać* (rzucać), *f'ikać*, *tyrpać* (trząść), *pytać*, *ftrynić* (wrzucić), *maimur* || *marmur*, *gruby*, *rumut* (hałas), *rudyi* || *rudy*.

§7. Rozpoczynająca sylabę samogłoska *i* przybiera słabo słyszana protezę *i*: *iinterys*, *iigła*, *iinżińir* || *iżińir*, *iisyt*, *iinacy* || *iinačyi* *pšyiinačyć*.

§8. Samogłoski *i* i *y* przed spółgłoskami nosowymi nie zmieniają się: *bab'ina*, *drab'ina*, *grab'ina* (las grabowy), *xałup'ina* (licha chałupa), *xłupačyna*, *kub'ičina*, *kuńina*, *kruvina*, *studul'ina*, *suśnina*, *šup'ina*, *uuburčyna* (licha obora).

§9. Tylko w *leńja* (linia) rozszerza się *i* przed spółgłoską nosową.

§10. Wygłosowe grupy *-ił*, *-ył* w czasie przeszłym po spółgłoskach miękkich i funkcjonalnie miękkich wymawia się jak *-uł*: *čyńuł*, *l'ičuł*, *muwuł*, *nošuł*, *nužuł* (grymasił), *rob'uł*, *stuzuł*, *zubačuł* itp.

§11. W omawianej gwarze zachowała się stara grupa *ir*.

a) Pochodząca z *r*: *p'iršy* || *p'eršy*, *širp'iń* || *šerp'iń*, *širp*, *šćirňa* fem. (ściernia), *žiržava*, *žiržak*, *višk* itp.

b) Z dawnych grup *ir*, *yr*: *pap'ir*, *pap'iru*, *pap'irym*, *pastyš*, *pastyży* M. l. mn., *pudb'irać*, *šik'ira*, *syr*, *syruvatka* (serwatka), *šyrok'i*, *štyry* || *čtery*.

§12. Wtórnie pojawia się *y* w wyrazie *drygnuć* (drgnąć).

§13. Samogłoski *y* i *u* alternują z sobą w przymiotniku *surovy* i w wyrazach pochodnych: *surovy* || *syrovy*, *syrović* || *surović* (skóra zwierzęca wyprawiona sposobem domowym).

§14. Rozpoczynająca sylabę samogłoska *u* jest poprzedzona słabym elementem labialnym (zob. też § 31, 72).

a) W nagłosie, np. *uuxu*, *uugur*, *učyń*, *učečka*, *učony*.

b) Wewnątrz wyrazu, np. *naučuka*, *naučyćil*, *naučony*, *naučyć*.

§15. Samogłoska *u* występująca przed spółgłoską nosową lub płynną ulega rozszerzeniu do *o*: *łona* (łuna), *pazory* M. l. mn.

§16. Grupa *łu* występuje zgodnie z językiem ogólnopolskim, np. *łumać*, *łumaćyć*, *łumak* (łumok), *łučyk*, *łuka* (kobieta źle się prowadząca). Zamiast *pluca* u starszych informatorów występuje forma *pluca* (zob. §74).

§17. Akcentowana samogłoska *e* ma taką samą artykulację, jak w języku ogólnopolskim: *ńe óim, k'edy, że* (gdzie).

§18. Przegłos ¹⁹ **e* ≥ *o* i **ě* ≥ *a* nie zawsze tu zachodzi.

a) Nie zaszedł przegłos w formach czasownikowych w 1. os. l. poj. czasu teraźniejszego: *b'ery, ńesy, ńezy*, w 3. os. l. mn.: *ńezu, ńesu, b'eru*, w czasie przeszłym: *pšyńesta, zańesta, zańezta*, w czasowniku *ćesać* i w formach pochodnych: *naćesał, puwyćisywał, vyćesał*; w rzeczownikach: *m'etła, bżeza* || *bżoza*, *p'etun* || *p'otun*, *p'erun* || *p'orun*, *pum'etłu* (pomiotło), *P'etyr* obok *P'otyr*.

b) Przegłoszone *a* występuje tu w zasadzie zgodnie z językiem ogólnopolskim: *uutpuwadać, puwadać, spuwadać śi, uupuwadać*. Zanotowałem odstępstwo: *puwěstka* (zawiadomienie o terminie rozprawy sądowej) i *vyspuwedać śi* (wypowiadać się) u starych informatorów; także *zam'itac* || *zam'atać*. Zaszedł nieprawidłowy przegłos *na wačšy* (na wietrze).

§19. Ruchome *e* nie znika w trzech rzeczownikach: *mex — mexu, dex — dexu, čosnyk — čusnyku* (*e* ścieśnione). Formy *bes — bzu* i *len — lnu* występują bez wyrównań, zgodnie z językiem ogólnopolskim. Przyimki *v* || *ve* i *z* || *ze* występują zgodnie z językiem ogólnopolskim: *v voži, f środy, s sok'im, s sobu, ze mnu*.

§20. W gwarze występują wyrazy z wtórnym ruchomym *e*: *P'etyr* || *P'otyr, ńatyr* || *vačš, metyr* (metr), *cyntumetyr, l'ityr* (litr), częściej fem. *l'itra, bel'ik* (belka).

§21. Samogłoska *e* znajdująca się w grupie *eł* pochodzącej z *l* pozostaje w formacjach: *velna, pełny, zmeł, pełzać* rzadko.

§22. Dawna grupa *eł* zachowała się w wyrazach: *użył* (orzeł) (ścieśnienie), *użełtyk, ušelka*, ale grupa *oł* w *kožuł, kočuł, uosuł* (osioł) (o ścieśnione do *u*).

§23. Przed nagłosową samogłoską *e-* w jednym tylko wypadku pojawia się proteza w postaci *i*: *Jefka* (Ewka) (zdrobnienie od Ewa).

§24. W nagłosowej grupie *je-* samogłoska *e* ścieśnia się do *i* w *jidl'ina* (jedlina) i *ńżoru* (jeziro) obok formy *ńżoru*, używanej przez niektórych ze starego pokolenia. Jest to normalne dla gwary ścieśnienie w sylabie nie akcentowanej.

§25. O artykulacji nie akcentowanego *e* zob. §3.

¹⁹ Por. prace: T. Brajerski, *Oboczność powiedzieć || powiadać w języku polskim XIV—XVI w.*, „Slavia Occidentalis”, 20 (1960), z. 2, s. 35—43; tenże, *Starpolskie bierze i dzisiejsze bierze (biore)*, „Poradnik Językowy”, 1956, z. 1, s. 30—32; H. Kotulska-Skulimowska, *Brak przegłosu w wyrazach typu wiesło, miele...*, „Język Polski”, XXXVII (1957), z. 5, s. 322—329; K. Dejna, *Wyrównania oboczności 'o : 'e oraz 'a : 'e w gwarach polskich*, ibidem, XLII (1962), z. 3, s. 188—191; Z. Klimajówna, *Jeszcze w sprawie tzw. nieprzegłoszonego *'e, *'ě w wyrazach gwarowych*, ibidem, XLIV (1964), z. 4, s. 243—248.

§26. W naszej gwarze istnieje *e* ścieśnione. Po spółgłoskach miękkich występuje ono jako *i*, po twardych zaś jako *y*. Zakres występowania *e* ścieśnionego jest u nas szerszy niż w języku ogólnopolskim, bo występuje także w pozycji nie akcentowanej (zob. §3).

§27. Ścieśnione *e* ze stp. *ē* z długością powstała na tle dawniejszych stosunków intonacyjno-akcentuacyjnych:

a) Z ps. **ē* w rzeczownikach: *b'ida*, *b'idastvu*, *žifka*, *šnik*, *gžyx*, *gžyxu*, *kal'ika*, *kal'istvu*, *pšyl'ipka*, *ožyx*, *x'l'if*, *l'ikarstvu*, *švica*; w zakończeniu bezokoliczników 3. i 4. koniugacji, np. *šežić*, *vižić*, *bo'lic*, *ležyc*, *k'ip'ic*, *myš'lic*, *x'ic*, *m'ic*; w trybie rozkazującym obu liczb u czasowników: *x'ci*, *x'ci'ci*, (chciejcie), *li*, *l'i'ci*, *m'i*, *m'ici*, *zi*, *zi'ci*.

b) W ps. grupach **tert*, **telt*: *ml'iku*, *ml'ičar'na*, *ml'ičaj*, *žryb'ontku*, *ml'ic*, *žžyc*.

c) Z ps. **e*: *kšyšivu*, *čypyk* obok *čepyk* (czepek na głowę), *p'ic* czasownik. Niejasne jest *e* ścieśnione w *krytuv'isku* (kretowisko); pochodzi ono z ps. **v*, por. *kret* ≤ *krv'tv*²⁰, i uległo ścieśnieniu pod akcentem pobocznym.

§28. Ścieśnione *e* ze stp. *ē* z długością powstała ze wzdłużenia zastępczego:

a) W mianownikowych formach rzeczowników męskich i żeńskich, np. *gžeńžil* (część pługa), *čm'il* (trzmiel), *iš* (jeź), *naučycil*, *pogžyp* (pogrzeb); w wyrazie *dyšč* ścieśnienie występuje w całym paradygmacie (w M. l. poj. samogłoska *e* mogła się ścieśnić przez analogię do rzeczowników typu *pogřeb*).

b) W czasownikach liczby pojedynczej czasu przeszłego niedokonanego i dokonanego rodzaj męski, np. *p'ikym*, *p'ikyš*, *p'ik* (piekł), *l'igym*, *l'igyš*, *l'ik* (legł).

c) W stopniu wyższym i najwyższym przysłówków, np. *lep'ti*, *bl'ižyi*, *čep'l'i*, *dav'ni*, *nižyi*, *vyžyi*, *m'ni*, *nailep'ii*, *naibl'ižyi*, *naidal'ii*, *nainižyi*, *naivyžyi*, *naim'ni*.

d) W D., C. i Mc. l. poj. przymiotników, liczebników i zaimków rodzaju żeńskiego, np. *dobryi*, *xturyi*, *iedny*, *každy* || *kuždy*, *staryi*, *tvoiii*.

§29. O starych grupach *ir*, *yr* zob. §11.

§30. Artykulacja samogłoski *o* jest taka sama, jak w języku ogólnopolskim: *možy* (morze), *płot*, *vosna*, *zoła* częściej w liczbie mn. *zoły* (ług z popiołu).

§31. Nagłosowe *o-* w pozycji nie akcentowanej przybiera protezę *u* lub nawet *v*: *uorać* || *vorać*, *uorčyk* || *vorčyk*, *uoku*, *uoš* || *voš*. Nie spotkałem przykładów z labializacją *o* w śródgłosie.

§32. O nie akcentowanym *o* zob. §4.

²⁰ Cyran, op. cit., s. 57.

§33. Rozwój prasłowiańskich grup **tort* i **tolt* jest zgodny w większości wypadków z językiem ogólnopolskim, ale pod wpływem gwar ruskich często występuje pełnogłos: *kurovai* (ciasto weselne okrągłego kształtu), *kurumestu* (nosidła służące do noszenia wiader z wodą), *mutuduxa* (panna młoda), *muraxa* (mrówka), *suroka* (sroka).

§34. W wyrazach *kryżatka* i *kuźatka* samogłoska *o* w grupie *ot* przechodzi w *a*.

§35. Ścieśnione *o* w naszej gwarze, podobnie jak w języku ogólnopolskim, nie różni się niczym od *u*.

§36. Ścieśnione *o* na miejscu stp. *ō* z długością powstałą ze ściągnięcia²¹ w formach czasownikowych *puidy*, *puižiš*, *puiži*.

§37. Ścieśnione *o* na miejscu stp. *ō* z długością powstałą ze wzdłużenia zastępczego.

a) W mianownikowych formach rzeczowników: *Buk* (Bóg), *bartuk* (nieporządek, szczególnie dotyczy pościeli), *bruk*, *gešur* || *gošur*, *m'ut* (miód), *navui* (przyrząd tkacki), *pulskšynyk*, *stempur*, *žłup*, *topur* występuje bardzo rzadko.

b) W D. l. mn. rzeczowników: *uobur*, *stoduł*.

c) W 3. os. l. poj. czasu przeszłego: *muk*, *pšyńus*, *pšyvus*, *zmuk*.

d) W trybie rozkazującym u czasowników: *połuš*, *postui*, *stui*, *vydui*, *zrup*.

e) W zaimkach: *mui*, *tvui*, *svui*.

§38. Ścieśnione *o* na miejscu stp. *ō* z długością powstałą na tle dawniejszych stosunków intonacyjno-akcentuacyjnych: *bruzna*, *gura*, *płatnu*, *vluknu*, *krul*, *ruža*, *puđvuryk* (podwórko), *skura*, *vružb'it*, *vruška*, *žrudlu*, *muvić*, *žultku*, *zažulčić* (uczynić żółtym), *dvux* || *dvox*. W wyrazach *gura* i *skura* sąsiedztwo spółgłoski *r* jest prawdopodobnie powodem ścieśnienia²². Wynikiem przedpolskiej długości jest chyba *ó* w formacjach: *calufka* (deska grubości jednego cala), *druška* (dróżka) (także *druhna* na weselu), *dvucalufka* (deska grubości dwu cali), *dńufka* (jeden dzień pracy najemnej), *duxufka* (piekarnik), *dyščufka* (woda deszczowa), *głufka* (mała głowa), *gnuufka* (ciecz z gnoju), *iaskułka*, *iaufka*, *kumurka*, *kułku* (kółko), *pap'irufka* (jabłoń rodząca wcześnie owoce), *puđmurufka* (fundament)²³.

§39. Akcentowane *o* nie ścieśnia się przed spółgłoską nosową: *dom*, *zvon* (dzwon), *ton* (ton) (w śpiewie), *łom* (przyrząd do wyrwania gwoździ), a także (mężczyzna-niezdara), itp.

²¹ Por.: K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Warszawa 1957³.

²² Por.: Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1962 (por. § 38, s. 33).

²³ Por.: Cyran, op. cit., s. 72 nn.

§40. W badanej gwarze występuje tylko *a* jasne, bez względu na pochodzenie (tzn. \bar{a} i $\check{a} \geq a$). Jest to niewątpliwie wpływ ruski.

Są jednak odstępstwa, szczególnie u starych ludzi: *łomać* (łamać), *łom tryb* rozkazujący od *łamać* itd., *pšyničnonka* (słoma pszeniczna), *ryččonka* (słoma gryki); *učilonka* (krowa mająca cielę).

§41. W wyrazie *xmara* na miejscu ogólnopolskiego *u* pojawia się *a*.

§42. Grupy nagłosowe *ra-*, *ja-* nie ulegają zmianom, zawsze jest: *radłu*, *ram'iń* (ramię), *ranu*, *raitak*, *raźić*, *iapku*, *iapčak* (zupa owocowa z jabłek), *iaku* (jako).

§43. Zamiast *je-* pojawia się w naszej gwarze *ja-* w wyrazie *jašun* jako wpływ języka ukraińskiego.

§44. Grupa $ar \leq r$ nie zmienia się w naszej gwarze: *sarna*, *s'arńuk* (samiec sarny), *kark*, *žarna*, *dar*, *darovać*, *pudarovać*.

§45. W kilku wyrazach na miejscu ogólnopolskiej samogłoski *o* pojawia się *a*: *cafać* (cofać), *kałatać* (kołatać), *kałatać* (ten, który kołacze, mówi dużo, bez sensu), *skrabać* (skrobać), *skrabać* (ten, który skrobie), ale istnieje *putskrobyk* || *pucskrobyk* (chlebek z resztek ciasta pozostawionego na ściankach niecek).

§46. Przed nagłosową samogłoską *a-* występuje nieraz proteza w postaci *h* tylnojęzykowo-gardłowego lub *i*: *Hamyryka* || *Amyryka*, *hałun* (ałun), *hambaras* (ambaras), *harmata*, *Jagatka*, *Jantyk*.

§47. W wyrazach pochodzenia obcego nagłosowe *a-* zanika: *sykuracja* || *sukuracia* (asekuracja), *grafka* (agrafka).

§48. Artykulacja samogłosek nosowych przed spółgłoskami szczelinowymi jest zawsze synchroniczna, np. *čestu*, *gęstu*, *gęś* || *g'ęś*, *m'ęsu*, *męža* gen. sg od *mąż*, *puruščšęsać*; *moš*, *krōžyk* (krążek), *kšoška*, *voš* itd.

§49. Przed spółgłoskami wargowymi, przedniojęzykowymi zwartymi i zwartoszczelinowymi artykulacja nosówek jest *asynchroniczna*, np. *pempyk* (pepek), *tenda*, *tendy*, *p'entru* || *p'ontru* (piętro), *pentak* (niedorostek, pęta), *žeńć* (zięć), *p'eńć*, *renčńnik*, *žeńžul* (dzieciol), *kšenža* gen. sg od *ksiądz*; *domp* (dąb), *zomp* (zab), *fstomp* tryb rozkazujący od *uståpić*, *rombać*, *gžontka*, *kšonc*, *kontyk*, *p'onty*, *vontur* (wątór), *žułondyk*, *žońć*.

§50. Przed spółgłoskami zwartymi tylnojęzykowymi artykulacja nosówek przebiega asynchronicznie, a wyodrębniony element nosowy występuje w postaci *n* (utylnia się *ŋ*), np. *reŋka* (reka), *ščeŋka* (szczeka), *kleŋkać*, *veŋg'i* (węgiel, róg domu drewnianego), *veŋgl'i* (węgle) N. l. mn.; *moŋka*, *dronk*, *łoŋka*, *ioŋkać* *ši* || *ieŋkać* *ši*, *kabtuŋk*.

§51. Wartość ustna samogłosek nosowych.

a) Nie akcentowane nosówki zachowując swoją nosowość ścieśniają się; przednia nosówka ścieśnia się do *i* (po twardych do *y*), tylna nosówka ścieśnia się do *u*, np. *ćiżary* (ciężary), *uuliżalka* (bardzo dojrzała gruszka z dzikiego drzewa, koloru brązowego), *gystbina*, częściej *gōšč*; *gusontku* (gąsiątko), *kśużečka*, *zbuzyvać*, *podbuzyvać*.

b) Przed innymi spółgłoskami nosówki ulegają rozszczepieniu, a wyodrębniony element nosowy w postaci spółgłoski *n* upodabnia się do następnych spółgłosek (w wypadku *k*, *g*): *głymbok'i*, *głymboku*, *żiņkovać* (dziękować), *vyņg'erka* (gatunek śliwy), *vyņg'ersk'i* (węgierskie), *ryņkavy* (rękawy), *paiuņk*, *gołump*, *iaščšump*, *počuņk* (pociąg), *pšecuņk* (przeciąg, miejsce przewiewne), *kuńžel'i* D. l. poj. od *kądziel*.

§52. Przednia nosówka ztraca rezonans nosowy i jeżeli jest nie akcentowana, to ścieśnia się do *i* lub *y*.

a) Zanotowałem jeden wyraz — *p'ekni* (pięknie), w którym zanika nosowość przed spółgłoską przedniojęzykową zębową.

b) W wyrazach: *bedy* (będę), *p'itnaści*, *żiuitnaści* zanika nosowość przed spółgłoską przedniojęzykową zębową.

c) Nie akcentowana nosówka przednia w pozycji wygłosowej ścieśnia się do *i* lub *y*: w bier. rzeczowników żeńskich, np. *šafy*, *m'etly*, *nogy*, *pańčoxy*, w mian. i bier. rzeczowników nijakich, np. *ćeli*, *bydl'i* (bydło), *ram'i* || *ram'iń*, *vym'i* || *vym'iń* w 1. os. l. poj. czasu teraź., np. *ńesy* (niosę), *űezy*, *lezy*, *b'ery*, *rysuij*, *maluij*, *sp'i*, *p'iij*, *smaruuj*, *harmol'i* (hałasuje) i w 3. os. l. poj. i l. mn. rodz. żeńsk. czasu przeszłego: *kšykneta*, *palneta* (uderzyła), *pluneta*, *staneta*, *valneta* (uderzyła), *kšyknel'i*, *plunel'i*, *stanel'i*.

d) W formach odmiany słowa posiłkowego *być*: *bedy*, *bežiš*, *beži*, *bežim*, *byžeći*, *bedu*.

e) Zanika nosowość w zaimku zwrotnym *še*, a *e* ścieśnia się do *i*.

§53. W wygłosowych sylabach wyrazów nie akcentowana tylna nosówka ztraca rezonans nosowy i ścieśnia się do *u*.

a) W N. l. poj. rzeczowników żeńskich: *kuxnu*, *gembu*, *nogu*, *reņku*.

b) W 3. os. l. mn.: *b'eru*, *maluiju*, *ńesu*, *rob'u*, *rysuiju*, *űizu*.

c) Wygłosowe *-ot*, *-it* w 3. os. l. poj. czasu przeszłego przechodzi w *-ut*: *k'inuł* (rzucił), *vymańuł* (okłamał), *zrob'uł*.

d) W 1. os. l. poj. czasu przeszłego: *kšyknutym*, *kopnutym*, *gźmotnutym*, *palnutym*, *valnutym*.

e) W wyrazie *vzot* zanika nosowość bez ścieśnienia o do *u* (o jest akcentowane).

f) W bezokolicznikach: *ćoņgnuć*, *kopnuć*, *palnuć* (uderzyć), *zerznuć* (zerznąć), *zamaņnuć*.

3. KONSONANTYZM

§54. Spółgłoski wargowe i wargowo-zębowe twarde oraz ich odpowiedniki miękkie mają taką samą artykulację, jak w języku ogólnopolskim, np. *pan*, *plot*, *bażant*, *boćan*, *bżux*, *vana*, *varčyć*, *b'ały*, *b'il'idłu*, *p'ana*, *p'asyk*, *úadru*, *úatyr*, *úanyk*. Warto dodać, że miękkość spółgłosek nigdy nie wyodrębnia się w postaci elementu szczelinowego, jak to ma miejsce w gwarach północnopolskich²⁴.

§55. Spółgłoski dźwięczne *b* i *v* w wygłosie tracą dźwięczność, a *p'* i *b'* palatalność: *muf* ('mów') (imper. od *mówić*), *ruf*, *znuf*, *klomp*, *gołump* — gen. *gułemb'a*, *drup* — gen. *drob'u*, ale *jaščšump* — gen. *jaščšemba*.

§56. W kilku wypadkach następuje zanik nagłosowej spółgłoski *v*: *p'erf*, *skazufka*, *sxut*, *spulny*, *stavać* ('wstawać'), *zmocnić*, *zrost* ('wzrost').

§57. Odnotowałem jeden wyraz — *luxt*, w którym zamiast *f* pojawia się *x*.

§58. W kilku wyrazach obcego pochodzenia zamiast spółgłoski *p* występuje spółgłoska *b*, np.: *blandeka*, *blomba*, *blumbovać*.

§59. W grupach *kv*, *kú*, *sv*, *šv*, *cv*, *év*, *tv*, *tó* spółgłoski *v* i *ó* nie tracą dźwięczności: *kvak* ('kwak') (głos kaczki), *kúat*, *kúeciń*, *svat* ('członek drużyny weselnej'), *švat*, *švintovać*, *švidyr*, *švińa*, *čverć*, *čvek'i* ('wieki, gwoździe'), *čvartka*, *dratva* ('nić szewska'), *tverzić*, *tvardy* itd.

§60. O uproszczeniu spółgłoski *v* zob. §56 i 120a.

§61. Artykulacja spółgłosek przedniojęzykowo-zębowych *t* i *d* nie różni się od ogólnopolskiej: *tatu*, *tarnina*, *trava*, *tama'i* ('tam'), *duńica*, *dom*, *drapaka* ('stara miotła').

§62. Wygłosowa spółgłoska *d* traci dźwięczność: *grat*, *nat* ('nad'), *uob'at* ('obiad'), *sat*, *zat* ('ty') itp. (zob. §112).

§63. Zanotowałem przykłady, w których zamiast *t* występuje *d* lub zamiast *t* spółgłoska *c*, np.: *dyktura* ('tektura'), *dystamynt* ('testament'), *lacvu* ('łatwo').

§64. W dwóch wyrazach pochodzenia ruskiego, mianowicie w *kut'a* i *zabut'ku* ('człowiek nierozgarnięty'), występuje miękka spółgłoska *t'*.

§65. W wyrazie *Xendryk* występuje wtórne *d*. Nosicielem tego imienia był niedawno zmarły gospodarz *Andrzej Kulik*, znany we wsi jako *Xendryk Kul'ok*. Wraz z nosicielem imię to, mające charakter przezwiskowy, przestało istnieć. Normalnie w gwarze występuje imię *Xenryk* bez *d* wtórnego.

§66. O uproszczeniu spółgłoski *d* zob. §120b.

§67. Zamiast ogólnopolskiej grupy *dl* pojawia się typowa dla gwar grupa *gl* w następujących wyrazach: *mgl'i*, *mgl'ic*, *zaml'ic*, *mgl'o*.

²⁴ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1962.

§68. Spółgłoski *t* i *d* przed *ř* (*ž*) ulegają asymilacji pod względem miejsca artykulacji (zob. §114).

§69. Spółgłoska *ɨ* występuje w gwarze jako proteza przed nagłosowymi samogłoskami *a-*, *e-*, *i-* (zob. § 23 i 46).

§70. W mowie starych informatorów występuje brak wygłosowego *-i* w przysłówku *fčora*²⁵.

§71. Spółgłoski płynne. W gwarze Rachań występuje wyraźne *ł* przedniojęzykowo-zębowe, np.: *ładny*, *łapać*, *łupać*, *łypać* ('rzucać wzrokiem'), *łykać* ('połykać'), *Łaščuf*, *Łagofsk'i* ('nazwisko').

§72. Niezglasotwórcze *u* istnieje w gwarze tylko jako element protetyczny.

§73. Zachowała się staropolska forma *daćić* ('dławić').

§74. W niektórych wyrazach zamiast ogólnopolskiego *ł* pojawia się *l*: *kaluża*, *plaskaty* || *pl'iskaty* ('płaski'), *pluca*.

§75. Spółgłoska *ł* zanika w formach męskich czasu przeszłego po spółgłosce: *ɨat* ('jadł'), *ɨadym* || *ɨatym*, *ɨadyś* || *ɨatys*, *zmuk*, *zmugys* || *zmu-kyś*, *uapat*, *uapadyś* || *uapatys* itd.

§76. W omawianej gwarze spółgłoska *l* jest zawsze miękka: *lampa*, *latu*, *lem'iś* ('lemiesz'), *l'ipa*, *l'ip'ic*, *l'istopat*.

§77. O rozpodobnieniu spółgłosek *l* z *n* i *r* zob. §118.

§78. Wtrącone *r* pojawia się w następujących wyrazach: *frebra* || *frybra*, *tryj|k*, *tryj|kovać*.

§79. Kontynuanty dawnych grup *śr*, *źr* w naszej gwarze występują jako *śr*, *źr*: *środa*, *środyk*, *śryblu* obok rzadko występującej formy *sryblu*, *źrudlu*, *źrybak*, *uźryb'ić śi*.

§80. O uproszczeniu spółgłoski *r* zob. §120b.

§81. W formach z dawnym *rbz* w gwarze występuje *rż*: *rżnuć*, *porżnuć*, *zerżnuć*.

§82. Ogólnopolskie *ř* ma tu brzmienie *ž*: *bžux*, *buža*, *gžyp*, *iažmu*, lub *š*: *kšest*, *čšy* ('trzy').

§83. Spółgłoski nosowe. Artykulacja tych spółgłosek jest podobna do ogólnopolskiej, np. *matka*, *mam*, *m'astu*, *m'ejscy*, *nas*, *nam*, *nańa*, *nići* itd.

§84. Spółgłoska *m* w pozycji wygłosowej ginie w wyrazach pochodzenia obcego: *katex'is*, *kap'ital'is*, *kumuńis*, *ryumatys* || *rumatys*, *sucjał'is*.

§85. Zamiast *m* pojawia się *n* w wyrazach: *tantyn*, *tanta*, *tantu*, *tantenda* ('tamtedy').

§86. Wtórne *m* występuje jedynie w wyrazie *rumbarbar* ('rabarbar').

§87. O upodobnieniu spółgłoski *m* zob. §116.

²⁵ Z. Klemensiewicz i in., *Przyrostkowe formy przysłówkowe*, [W:] *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, s. 238 n.

§88. Spółgłoska *ń* ginie w wygłosie wyrazu *p'eś* ('pieśń') i *pleś* ('pleśń').

§89. O uproszczeniu spółgłoski *n* zob. §120b.

§90. Spółgłoska *n* pojawia się w wygłosie zaimka *xturyn*.

§91. W jednym wyrazie — *majk'it* ('mankiet') — następuje wymiana *n* do *i*.

§92. W rachańskiej gwarze tylnojęzykowe *ŋ* występuje przed spółgłoskami tylnojęzykowymi: *baŋk*, *štaŋga*. Spółgłoska *ŋ* występuje nawet w wyrazach, w których nastąpiło uprzednio rozszczepienie nosówki: *łoŋka*, *moŋka* (zob. §51b).

§93. Spiranty i afrykaty. Artykulacja spółgłosek przedniojęzykowych szczelinowych i zwartoszczelinowych jest taka sama, jak w języku ogólnopolskim.

§94. Cechą gwary jest brak mazurzenia. Odstępstwem są dwa wyrazy — *cy* ('czy') i *inacy* ('inaczej'). Ogólnopolski *obcas* przez hiperpoprawność brzmi tu jak *uopčas*. Zanotowałem wyraz *škopyk*, w którym spółgłoska *s* zastąpiona jest spółgłoską *š*. Pod wpływem gwar ruskich *c* \geq *č* w wyrazach: *čuda* tylko w powiedzeniu *vypravał'i čuda živa*(||-y), *čudak* ('dziwak') i *gorunč* ('gorąco').

§95. O upodobnieniach spółgłosek *s* i *z* zob. §114.

§96. Zanotowałem kilka przykładów, w których spółgłoski *s* i *š* mieszają się z sobą: *šp'i* || *sp'i*, *šrybtu* || *srybtu* i *s* z *c*: *cmentaš* || *smentaš*, *cygarńica* || *sygarńica* oraz *s* z *č*: *štyržešci* || *čtyržešci*, *štyrysta* || *čtyrysta*, a także *ž* z *z*: *žbanyk* || *zbanyk*, *žvonyk* || *zvonyk*.

§97. Jeden informator podał wyraz *viš'na*, w którym zamiast palatalnej *š* występuje spółgłoska *š*, por. ukr. *vyš'na*; powszechnie w gwarze występuje *viš'na*, *čyreš'na*.

§98. W wyrazach *zaraz* i *teraz* wygłosowe *-z* zanika lub pozostaje tracąc dźwięczność, szczególnie w mowie starych ludzi: *zara*, *tera*, *ju* ('już'). Prawdopodobnie fonetyczna była przyczyna zaniku *-ž* w *juž*: *ju* obok *juš* (zob. §120c).

§99. Artykulacja spółgłosek *t y l n o j ę z y k o w y c h* jest taka sama, jak w języku ogólnopolskim.

§100. W gwarze wyróżnia się grupy: *ke*, *ge* i *k'e*, *g'e*. U dwóch ludzi, którzy osiedlili się w Rachaniach przed ok. 30 laty, zauważyłem mazołwiecki brak rozróżnienia tych grup, np.: *kedy*, *kerov'nik*, *gemza* ('gatunek skóry').

§101. W miejscu spółgłoski *k* w przymiotniku *wielki* i wyrazach pochodnych pojawia się spółgłoska *g*, np. *velg'i*, *velga*, *V'ilg'anuc*, *vilg'o-lun* ('duży len').

§102. Na miejsce *k* pojawia się spółgłoska *x* w rzeczowniku *zaxry-stia*. Szerszy zakres ma ta wymiana w grupach *kt* i *tk* wskutek rozpo-
dobnienia pod względem stopnia otwarcia narządów mownych, np. *xto*,

xturyn, doxtur, níxturyn, níxtury, pšytɣnuć ('przytknąć, zbliżyć') (zob. §117).

§103. W wyrazie *paska* ('żydowska pascha') zamiast *x* pojawia się *k*.

§104. Tylnojęzykowa spółgłoska *k* występuje w gwarze zamiast *x* w dość często używanych formach, np. *kšest, kšeśńak, kšesny, kšesna, zm'išk, zm'iškać si* obok *zm'išxać si* i *zm'išxnuć si*.

§105. O wymianie *g* zob. §101.

§106. O uproszczeniu spółgłoski *g* zob. §120a.

§107. Na skutek sąsiedztwa z gwarami ruskimi odróżnia się w gwarze Rachań *x* od *h*. Artykulacja *h* jest pośrednia między wymową gardłową a tylnojęzykową, np. *hałai* ('człowiek porywczy'), *harbata* || *hyrbata*, *halka, hulota* ('grupa wyrostków'), *huźdafka, huźdać si* obok *huštać si, hyndłaš* ('handlarz'), *buhai* częściej *byk*.

§108. Protetyczne *h-* występuje tylko przed nagłosową samogłoską *a-* w następujących wyrazach: *hałun, Hamyryka* || *Amyryka, hambaras, harmata, haryšt* || *aryšt*.

§109. Spółgłoska *x* przed etymologicznym *e* zmienia się w *x'*: *marx'if* obok *marxyf, štax'it* obok *štaxyt, taréux'i* ('placki ziemniaczane'), *užex'i*; w N. l. poj. *mex'im*, w M. l. poj. i mn. *ptax'im, ptax'i* || *ptaxy*.

4. VARIA

§110. Fonetyka międzywyrazowa. Wygłosowe spółgłoski dźwięczne wyrazu poprzedniego występujące przed nagłosowymi samogłoskami, spółgłoskami płynnymi i nosowymi tzw. sandhi i *ǝ* wyrazu następnego zasadniczo ubezdźwięczniają się. Spostrzegłem też u kilku informatorów, że wygłosowa spółgłoska wyrazu poprzedniego etymologicznie dźwięczna zachowuje swoją dźwięczność, np. *kšonɣ-raxańsk'i. ɣogrud-naš*. Są to jednak wypadki sporadyczne. Generalnie u informatorów następuje ubezdźwięcznienie. Przykłady: *kšonc-raxański, ɣogrut-naš, łuk-muǝ* ('ług, roztwór, w którym prano dawniej bieliznę'), *sat-naš*. U jednego z informatorów (lat 44) słyszałem stale *tag-roku*, jest to jednak zjawisko odosobnione.

Przed końcówkami fleksyjnymi form czasownikowych czasu przeszłego występuje ubezdźwięcznienie typu mazowieckiego, np. *ǝestym, ǝestyš, pšyńusym, pšyńusyš, pšyǝusym, pšyǝusyš, gńutym, gńutyš* ('gniotłeś'), *ǝakym zmuk, takyž zmuk* itp. Od kilku jednak osób należących do najstarszego i rzadziej starego pokolenia zanotowałem przykłady na udźwięcznienie w fonetyce międzywyrazowej: *gńudym, gńudyš, zmugym, zmugyš* ('zmokłeś'), a także *tagym zmuk, ǝagym zmuk*. W mowie młodego pokolenia w tych samych formach czasownikowych nie ma udźwięcznienia. Forma *ǝezdym, ǝezdyš* używana jest przez starych.

W gwarze Rachań występuje więc typ ubezdźwięczniający fonetyki międzywyrazowej z pewnymi, jak zaznaczyłem, odchyleniami u starszego pokolenia. To samo stwierdził W. Górny²⁶ na terenie pow. chełmskiego. Pisał on, że „na terenie Lubelszczyzny panuje w zasadzie typ [...] ubezdźwięczniający [fonetyki międzywyrazowej]. Jednak przed »końcówkami« czasu przeszłego *-em, -eś* na znacznym obszarze występuje udźwięcznianie typu południowego: *pšyńuzem, pšyůuzem*, a także *jagem pšyńus* w miejsce mazowieckiego *pšyńusem, pšyůusem, jakem pšyńus*”²⁷. Górny zwraca uwagę na fakt, że na badanym terenie rozróżnia się spółgłoski etymologicznie dźwięczne i bezdźwięczne, np. *ńusem — ũzem*.

Kilka lat temu na seminarium dialektologicznym prowadzonym przez prof. T. Brajerskiego powstała praca M. Krupy²⁸ o gwarze Siemierza, wsi leżącej niedaleko Rachań. Autor tej pracy stwierdza, że przebadana przez niego gwara ma fonetykę udźwięczniającą. Jednakże praca Krupy²⁹ i moja, obie dotyczące Tomaszowskiego, nie mogą być podstawą do syntetycznych sądów dotyczących fonetyki międzywyrazowej nawet tylko dla tego powiatu. Tutaj należałoby przebadać większość wsi i wtedy dopiero można by dokładnie przyjrzeć się sprawie fonetyki międzywyrazowej. Konieczne jest dokładne przebadanie fonetyki międzywyrazowej w całej południowej Lubelszczyźnie, bo na tym terenie możemy się spotkać z wieloma niespodziankami.

§111. Asymilacja spółgłosek pod względem dźwięczności.

a) W środku wyrazów upodobnienia pod względem dźwięczności są zgodne ze stanem w języku ogólnopolskim, tzn. w grupie spółgłosek poprzednia spółgłoska upodabnia się do następnej, np. *proźba, tagży, japku, f śrotku*.

b) Jeżeli mówienie jest ciągle, bez przerw w wypowiedaniu grup wyrazowych, to spółgłoska wygłosowa zwarta, szczelinowa lub zwarto-szczelinowa wyrazu poprzedniego upodabnia się do spółgłoski nagłosowej wyrazu następnego: *uoićiz żęćam, łub gałęzi, łup imper. od łupić, łamać, zrywać*), *kawałyg błota, żup šyrok'i, xl'ip pufšedni, kawałyk ćasta, šmat ćasu itp.*

c) W połączeniach z przyimkami dźwięczność lub bezdźwięczność wyrazu zależy od dźwięczności lub bezdźwięczności spółgłoski nagłosowej wyrazu następnego: *s- Tumašova, s- Pawłufk'i, s- Šim'iža, s- Šemńic, z Raxań, z uUłova, z Vužućyna, z Vyhatk'i.*

²⁶ Op. cit., s. 27—32.

²⁷ Ibidem, s. 27.

²⁸ Opis gwary wsi Siemierz w pow. tomaszowskim, Lublin 1958. Praca magisterska dostępna w Zakładzie Języka Polskiego KUL (rękopis).

²⁹ Op. cit.

§112. W wygłosie tzw. absolutnym wszystkie spółgłoski dźwięczne (wyjątek stanowią spółgłoski półotwarte i *j*) tracą dźwięczność: *gżyp*, *glut*, *garaś*, *xl'ip*, *kšonc*, *łat*, *m'ut*, *nuś*, *skłat*, *smrut*, *struś* itp.

§113. Upodobnienia pod względem miękkości. Spiranty i afrykaty palatalizują się przed następującymi spółgłoskami:

l: *kurślavy* ('koszlawy'), *ślaxta*, *ślaxetny*, *ślam*, *ślamować*, *śl'i* obok *śl'i*, *pośl'i*, *ślija* ('szla'), *śloxac* ('szlochać, płakać'), *čšaśl'i* obok *časnel'i*, *paśl'i* obok *pasl'i*, *neśl'i* obok *nesl'i*, *veźl'i* obok *vezl'i*, *gryźl'i* obok *gryzl'i*.

ć: *ććina* ('trzcina'), *v areści*, *nap'iści*, *b'eści* obok *b'eści*, *uóćif* w wyrażeniu to *uóćíf ćłóvík* ('uczciwy człowiek'), *pużyćci* obok *pużyćci*, *ścongnuć* obok *ścongnuć*.

ż: *żżivić śi*, *rużżirać* obok *rużżirać*.

§114. Spółgłoski *t* i *d* przed *ř*(*ż*) ulegają asymilacji pod względem miejsca artykulacji:

trz przechodzi w *cz*: *čša*, *čšaba* ('trzeba'), *čšask*, *iučšenka*, *uubečšyć*, *počšyć*, *pučšebny*, *vačšysku* ('silny wiatr');

drz przechodzi w *žž*: *monžžy*, *žževu*, *žžyć*;

strz przechodzi w *ščš*: *ščšať*, *ščšylať*, *ščšylać*, *iaščšump*, *zaščšať* ('zastrzał');

zdr przechodzi w *žžž*: *žžžymnuć*, *žžžymać*;

zč przechodzi w *šč*: *š časym*, *ščeznuć* ('zginać'), *ruščuxrany* ('mający włosy rozwichrzone'), *ruščap'ižyć* ('rozdwoić niezupełnie, stanąć w rozkroku'): *krova ruščap'ižyla nog'i ji stała* itp.

§115. Grupy *trz* i *drz* w dwu wypadkach przechodzą w *ć*, *ż*: *ćm'il* ('trzmiel'), *żóvi* ('drzwi').

§116. W zestawieniu *Pambuk*, które tutaj jest zrostem, zamiast *n* pojawia się *m*.

§117. Dysymilacja. Ulegają rozpodobnieniu następujące grupy spółgłoskowe:

čt przechodzi w *št*: *štyry*, *štyržeści*, *štyrysta*;

ctv przechodzi w *stv*: *bugastvu* obok *bugactvu*, *paskustvu* obok *paskuctvu*, *ptastvu* obok *ptactvu*, *rubastvu* obok *rubactvu*;

aš przechodzi w *kš*: *kšan*, *kšest*, *kšesny*, *kšesna*;

kt przechodzi w *xt*: *xto*, *xturyn*³⁰, *ńixt*, *traxt* ('droga prowadząca przez wieś'), *traxtur*, *óixt* ('pożywienie'), *óixtovać śi* ('stołować się');

kk przechodzi w *tk*: *letk'i*, *m'entk'i*.

§118. Rozpodobnienie na odległość. W kilku wyrazach spostrzegłem, że zamiast spółgłosek *l*, *ł* i *n* pojawia się spółgłoska *r*:

³⁰ Por.: J. Bał, *Nagłosowa grupa spółgłoskowa zaimków kto, który, które-dy* itp. w dialektach i historii języka polskiego, „Zeszyty Naukowe UJ. Prace Językoznawcze”, LX (1963), z. 5, s. 163—224.

marmułyk obok marmuryk, ruła obok rura, srybłu, karkulatur, karkulować, šalvark, murštuk.

§119. Inne zmiany. W wyrazach: *sp'i* || *šp'i*, *šp'ešyć ší* obok *sp'ešyć ší*, *posp'ix*, *pušp'exy* || *pusp'exy* (gatunek ziemniaków) występuje niepalatalna spółgłoska *s* lub palatalna *š*.

§120. Uproszczenia grup spółgłoskowych. Uproszczenia zachodzące w grupach spółgłoskowych dotyczą tak spółgłosek różnych pod względem miejsca artykulacji, jak i spółgłosek mających to samo miejsce artykulacji.

a) Nagłosowe spółgłoski giną w następujących wyrazach: *la* (dla) (tylko w wykrzyknieniu *uO la Boga!*), *še*, *šeš*, *žeš*, *žekol'vik*, *skazufka*, *stoška*, *skurać*.

b) W grupach spółgłoskowych śródwyrazowych składających się z 3 elementów, ginie spółgłoska środkowa:

błk przechodzi w *bk(pk)*: *įapku*, *įapčak* (zupa owocowa z jabłek), *įapčany*;

brn w *bn*: *srebny*, *srebna*;

rdł w *rł*: *garłu* (gardło);

rfš w *rs*: *p'eršy* obok *p'iršy*;

rnk w *rk*: *gark'i* (garnki), *žarku* (ziarnko);

st w *sc*: *f xuscy*;

stn w *sn*: *kšesny*, *kšesna*, *xlusnuć*, *švísnuć*;

stń w *šń*: *pošńik* (postnik, wieczerza wigilijna);

stů w *šů*: *pašůvisku* obok *pasuůvisku*;

ščž w *žž*: *šyžžešunt*;

šln w *šn*: *byzmyšny*, *naumyšni*, *zmyšny* (śmieszny);

vzd w *vd*: *zavdy*;

zdn w *zn*: *gůviznuć* (gwizdnąć).

c) Na końcu wyrazów giną spółgłoski:

l: *latoruś* (obok *laturošla*), *mys* (myśl);

ł w imiesłowie przeszłym czynnym: *įišyt*, *dopat*, *ųapat*, *ųukrat*, *tar*, *žžar*;

ń: *p'eś* (pieśń), *pleś* (pleśń);

m: w wyrazach: *katex'is*, *kumuńis*, *ryumatys* || *rumatys*, *sucjal'is*;

z i *ž*: *tera* (teraz), *zara* (zaraz), *įu* obok *įuš*.

Grupy spółgłoskowe, w których występują spółgłoski nie różniące się między sobą miejscem artykulacji, upraszczają się. Odnotowałem kilka tego rodzaju przykładów:

zs >> *ss*: *rusada* (rozsada, roślinki kapusty na sadzenie do gruntu);

čž >> *žž*: *živinžešunt*, *p'inžešunt*;

šln >> *šn*: *mašnička* (przyrząd służący do robienia masła);

zdn >> *zn*: *gůviznuć*.

§121. Skracanie wyrazów pochodzenia obcego. U starych informatorów zauważyłem, że wyrazy obce są skracane: *alfabeta* ('analfabeta'), *likstryka* ('elektryczność, światło elektryczne'), *uuroplan*³¹ ('europlan').

§122. Najważniejsze cechy fonetyczne gwary wsi Rachanie:

- a) Występowanie *a* jasnego (por. §40).
- b) Samogłoski ścieśnione *e* i *o* występują w szerszym zakresie (por. § 26, 27, 28; 36, 37, 38).
- c) Spółgłoska *ł* ma artykulację przedniojęzykowo-zębową (por. §71).
- d) Występowanie tylnojęzykowo-gardłowego *h* (por. §107).
- e) Brak mazurzenia (por. §94).
- f) Fonetyka międzywyrazowa ubezdźwięczniająca (por. §110).

LA DESCRIPTION DU PATOIS DU VILLAGE RACHANIE
DANS LE DISTRICT DE TOMASZÓW LUBELSKI
(Ière partie)

Cet article donne une description presque entière des phénomènes phonétiques dans le patois du village Rachanie dans le district de Tomaszów Lubelski. En raison du très proche voisinage territorial, ce patois restait sous une forte et longue de plusieurs siècles influence des patois russes. Comme conséquence de cette influence dans le patois analysé il n'y a que le *a* dit clair et le *ł* antéro-lingual-dental ainsi que le *h* postéro-lingual-guttural (sonore). Dans le patois du village de Rachanie on constate le manque de ressemblance du point de vue de sonorité dans les groupes de consonnes p. ex. *xvast*, *śvíña*, *tvardy* etc., très caractéristique pour les régions périphériques orientales.

³¹ Ze względu na trudności typograficzne słabą labializację zaznaczono w przytaczanym materiale gwarowym znakiem *u*.